

**1945–1991-YILLARDA O‘ZBEKISTONDA XALQ TA‘LIMINING ASOSIY
TENDENSIYALARI: SAMARQAND VILOYATI MISOLIDA****Anorov Al-Farid Sunnatullo o‘g‘li**

Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada 1945–1991-yillarda O‘zbekiston SSRda xalq ta‘limi tizimining rivojlanish yo‘nalishlari Samarqand viloyati misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotda urushdan keyingi tiklanish davrida umumta‘lim maktablari tarmog‘ining kengayishi, majburiy ta‘lim siyosatining bosqichma-bosqich amalga oshirilishi, o‘qituvchi kadrlar tayyorlash, qishloq va shahar maktablari o‘rtasidagi tafovutlar, ta‘limning mafkuraviy mazmuni hamda kasbga yo‘naltirish jarayonlari yoritiladi. Samarqand viloyati misolida xalq ta‘limi tizimi ijtimoiy modernizatsiya, savodxonlik darajasining oshishi va mehnat resurslarini tayyorlash jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: xalq ta‘limi, Samarqand viloyati, O‘zbekiston SSR, umumta‘lim maktablari, o‘qituvchi kadrlar, majburiy ta‘lim, sovet ta‘lim siyosati, savodxonlik, kasbga yo‘naltirish.

**ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В
УЗБЕКИСТАНЕ В 1945–1991 ГОДАХ: НА ПРИМЕРЕ САМАРКАНДСКОЙ
ОБЛАСТИ**

Аннотация. В статье анализируются основные направления развития системы народного образования в Узбекской ССР в 1945–1991 годах на примере Самаркандской области. Рассматриваются расширение сети общеобразовательных школ в послевоенный период, поэтапная реализация политики обязательного образования, подготовка педагогических кадров, различия между городскими и сельскими школами, идеологическое содержание образования и процессы профессиональной ориентации учащихся. На примере Самаркандской области система народного образования рассматривается как важный элемент социальной модернизации, повышения грамотности и подготовки трудовых ресурсов.

Ключевые слова: народное образование, Самаркандская область, Узбекская ССР, общеобразовательные школы, педагогические кадры, обязательное образование, советская образовательная политика, грамотность, профессиональная ориентация.

MAIN TRENDS IN PUBLIC EDUCATION IN UZBEKISTAN IN 1945–1991: THE CASE OF SAMARKAND REGION

Abstract. This article analyzes the main trends in the development of public education in the Uzbek SSR from 1945 to 1991 using the Samarkand region as a case study. It examines the expansion of general education schools in the postwar period, the gradual implementation of compulsory education policy, teacher training, differences between urban and rural schools, the ideological content of education, and processes of vocational orientation. Based on the experience of Samarkand region, public education is considered as an important component of social modernization, literacy growth, and workforce preparation.

Keywords: public education, Samarkand region, Uzbek SSR, general education schools, teacher training, compulsory education, Soviet educational policy, literacy, vocational orientation.

Kirish. Ikkinchi jahon urushidan keyingi davr O‘zbekiston SSRda xalq ta’limi tizimi uchun yangi tarixiy bosqich bo‘ldi. Urush yillarida yuzaga kelgan iqtisodiy qiyinchiliklar, kadrlar yetishmovchiligi va moddiy-texnik bazadagi cheklanishlar ta’lim sohasiga ham ta’sir ko‘rsatgan edi. Urush tugagach, xalq xo‘jaligini tiklash, sanoat va qishloq xo‘jaligini rivojlantirish, aholining madaniy saviyasini oshirish, yosh avlodni sovet jamiyati talablariga mos tarzda tarbiyalash davlat siyosatining muhim vazifalaridan biriga aylandi.

Samarqand viloyati bu jarayonda alohida o‘rin tutdi. Viloyat tarixiy-ma’rifiy an’analarga ega hudud bo‘lib, unda shahar va qishloq maktablari, pedagogik ta’lim muassasalari, o‘rta maxsus va kasb-hunar ta’limi tizimi o‘zaro bog‘liq holda rivojlandi. Samarqand shahri va viloyat tumanlarida xalq ta’limining kengayishi faqat savodxonlikni oshirish bilan cheklanmay, balki jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlari uchun zarur mehnat resurslarini shakllantirishga ham xizmat qildi.

1945–1991-yillarda xalq ta’limidagi o‘zgarishlarni o‘rganish sovet davri ta’lim siyosatining ijobiy va ziddiyatli jihatlarini aniqlash imkonini beradi. Bir tomondan,

maktablar tarmog‘i kengaydi, o‘qituvchi kadrlar tayyorlash tizimi mustahkamlandi, ta‘limga qamrov ortdi. Ikkinchi tomondan, ta‘lim mazmuni markazlashgan mafkuraviy talablarga bo‘ysundirildi, milliy til va mahalliy tarixni o‘qitish masalalari cheklangan doirada olib borildi. Ushbu maqolada Samarqand viloyati misolida xalq ta‘limi tizimining asosiy tendensiyalari tarixiy tahlil qilinadi.

Asosiy qism. 1945–1991-yillarda O‘zbekiston SSRda xalq ta‘limi tizimi sovet davlatining umumiy ijtimoiy siyosati, iqtisodiy rejalashtirish mexanizmi va mafkuraviy tarbiya tizimi bilan uzviy bog‘liq holda rivojlandi. Urushdan keyingi yillarda maktab ta‘limi oldida ikki asosiy vazifa turardi:

birinchisi, urush oqibatida izdan chiqqan o‘quv jarayonini tiklash;

ikkinchisi, xalq xo‘jaligi va ijtimoiy sohalar uchun savodli, intizomli va kasbiy tayyorgarlikka ega yosh avlodni tarbiyalash.

Samarqand viloyatida ham bu jarayon shahar markazlari va qishloq tumanlaridagi maktablar tarmog‘ining bosqichma-bosqich kengayishi orqali namoyon bo‘ldi. Samarqand viloyatining xalq ta‘limi tizimi tarixiy-ma‘rifiy muhitdan ajralgan holda shakllanmagan. XX asr boshlarida Samarqandda jadid maktablari, yangi usuldagi ta‘lim, darslik yaratish va ma‘rifiy matbuot orqali ta‘limni yangilash g‘oyalari ilgari surilgan edi. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abduqodir Shakuriy, Rahmatullo Ismatullayev kabi ma‘rifatparvarlar Samarqandda yangi usul maktablari, darsliklar va o‘quv qo‘llanmalar yaratish orqali xalq ta‘limining mahalliy asoslarini shakllantirishga hissa qo‘shdilar [2]. Sovet davrida ushbu ma‘rifiy an‘analar mafkuraviy jihatdan qayta talqin etilgan bo‘lsa-da, Samarqandda ta‘limga bo‘lgan tarixiy ehtiyoj va ijtimoiy talab saqlanib qoldi.

Urushdan keyingi tiklanish yillarida xalq ta‘limining eng muhim yo‘nalishi umumta‘lim maktablari faoliyatini barqarorlashtirish bo‘ldi. Maktab binolarini ta‘mirlash, darslik va o‘quv qurollari bilan ta‘minlash, o‘qituvchilar tarkibini to‘ldirish, urush yillarida o‘qishni to‘xtatgan bolalarni qayta ta‘limga jalb etish dolzarb masalaga aylandi. Samarqand viloyatida ayniqsa qishloq joylarda maktablarning moddiy-texnik ahvoli, sinfxonalar yetishmasligi, ikki smenali o‘qish, o‘qituvchi kadrlar tanqisligi uzoq vaqt davomida xalq ta‘limining asosiy muammolaridan biri bo‘lib qoldi. Shunga qaramay, viloyatdagi ta‘lim tizimi bosqichma-bosqich kengayib, maktab ta‘limi aholining tobora keng qatlamlarini qamrab ola boshladi.

1950–1960-yillarda xalq ta‘limi tizimida majburiy ta‘limni kengaytirish tendensiyasi kuchaydi. Boshlang‘ich va yetti yillik ta‘limdan sakkiz yillik, keyinchalik o‘rta umumiy ta‘limga o‘tish jarayonlari maktablar tarmog‘ining ko‘payishi va o‘quvchilar sonining ortishiga olib keldi. Bu jarayon Samarqand viloyatida ham yaqqol

sezildi. Shahar maktablarida fan kabinetlari, laboratoriyalar, kutubxonalar va to'garaklar faoliyati kengaygan bo'lsa, qishloq maktablarida asosiy e'tibor maktab yoshidagi bolalarni ta'limga to'liq jalb etish, o'qituvchi kadrlar bilan ta'minlash va maktab binolarini yaxshilashga qaratildi.

Samarqand shahrining respublika madaniy-ma'rifiy markazlaridan biri sifatidagi mavqei viloyat xalq ta'limi rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi. Shaharda maktablar, texnikumlar, kasb-hunar o'quv yurtlari, oliy ta'lim muassasalari va madaniyat muassasalari bir-birini to'ldiruvchi tizimni tashkil etdi. Sovet davrining oxiriga kelib Samarqand shahrida 40 dan ortiq o'rta maktab, 17 ta texnikum va 27 ta kasb-hunar bilim yurti faoliyat ko'rsatgani qayd etiladi [3]. Bu raqamlar Samarqandda umumiy ta'lim, o'rta maxsus va kasbiy ta'lim o'rtasida uzviy bog'liqlik shakllanganini ko'rsatadi.

Xalq ta'limining asosiy tendensiyalaridan biri o'qituvchi kadrlar tayyorlash tizimining kengayishi edi. Maktablar sonining ortishi, majburiy ta'limning kengayishi va fanlar tarkibining murakkablashuvi pedagog kadrlarga ehtiyojni oshirdi. Samarqand davlat universiteti, pedagogika instituti, o'rta maxsus pedagogik bilim yurtlari viloyat maktablari uchun o'qituvchilar tayyorlashda muhim o'rin tutdi. 1928–1939-yillarda Samarqandda pedagogika akademiyasi, qishloq xo'jaligi, tibbiyot, kooperativ va boshqa oliy ta'lim muassasalarining tashkil etilishi shaharda kadrlar tayyorlash an'anasini mustahkamlagan edi [3]. Urushdan keyingi davrda ushbu kadrlar bazasi maktab ta'limi rivojlanishiga xizmat qildi.

1970–1980-yillarda xalq ta'limi tizimi mehnat tarbiyasi va kasbga yo'naltirish vazifalari bilan yanada yaqinlashtirildi. Maktab o'quvchilarini ishlab chiqarish jarayonlari bilan tanishtirish, yuqori sinflarda kasbiy tayyorgarlik elementlarini joriy etish, texnikum va kasb-hunar bilim yurtlari bilan aloqalarni kuchaytirish siyosati olib borildi. Samarqand viloyatida bu jarayon qishloq xo'jaligi, sanoat, qurilish, xizmat ko'rsatish va savdo tarmoqlari ehtiyojlari bilan bog'liq edi. Paxtachilik, bog'dorchilik, chorvachilik, qishloq xo'jaligi mexanizatsiyasi va qayta ishlash sanoati uchun boshlang'ich kasbiy yo'naltirish maktab ta'limida muhim o'rin egalladi.

1980–1990-yillar statistik ko'rsatkichlari xalq ta'limining ijtimoiy-iqtisodiy sharoit bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. O'zbekiston SSRda ishlab chiqarish asosiy fondlari 1980-yilda 38,6 mlrd. rubldan 1990-yilda 65,9 mlrd. rublga, sanoat mahsuloti hajmi esa 17,4 mlrd. rubldan 25,9 mlrd. rublga yetgan [1]. Iqtisodiy tarmoqlarning kengayishi ta'lim tizimidan savodli, texnik bilimlarga ega, ishlab chiqarish intizomini egallagan yoshlarni tayyorlashni talab qildi. Xalq ta'limi tizimi aynan shu ehtiyojga

mos ravishda umumiy savodxonlik, mehnat tarbiyasi va kasbga yo'naltirish vazifalarini birlashtirdi.

Aholi sonining o'sishi ham maktab ta'limi tarmog'iga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Samarqand shahri aholisi 1979-yilda 346 ming kishini, 1989-yilda 367 ming kishini, 1990-yilda 370 ming kishini va 1991-yilda 371 ming kishini tashkil etgan [1]. Demografik o'sish maktab o'rinlariga talabni oshirdi, yangi maktab binolari qurish, mavjud maktablarni kengaytirish va ikki smenali o'qish muammosini kamaytirish zaruratini kuchaytirdi. Samarqand viloyatida qishloq aholisi ulushining yuqoriligi esa maktab tarmog'ini hududiy jihatdan keng yoyishni talab qildi.

Qishloq va shahar maktablari o'rtasidagi tafovut xalq ta'limining eng muhim muammolaridan biri bo'lib qoldi. Shahar maktablarida fan kabinetlari, laboratoriya jihozlari, kutubxona fondlari, malakali o'qituvchilar va to'garaklar nisbatan kengroq bo'lgan bo'lsa, qishloq maktablarida moddiy-texnik baza, fan o'qituvchilari, sport inshootlari va o'quv jihozlari yetishmovchiligi kuzatildi. Bu tafovut ta'lim sifatiga ham ta'sir ko'rsatdi. Samarqand viloyati misolida maktab tarmog'ining kengayishi bilan birga ta'lim sifati, sharoitlar tengligi va pedagogik resurslarni taqsimlash masalalari ham dolzarb bo'lib qolganini ko'rish mumkin.

Xotin-qizlar ta'limi xalq ta'limining muhim ijtimoiy yo'nalishlaridan biri edi. Urushdan keyingi yillarda qiz bolalarni maktabga jalb etish, ularning o'rta ta'lim olishini ta'minlash, pedagogika, tibbiyot, xizmat ko'rsatish va boshqa sohalarga yo'naltirish bo'yicha ishlar olib borildi. Samarqand viloyatida bu jarayon shaharga nisbatan qishloq joylarda murakkabroq kechdi. Oilaviy an'analar, ijtimoiy stereotiplar, mehnatga erta jalb etish holatlari qizlarning uzluksiz ta'lim olishiga ta'sir ko'rsatgan bo'lsa-da, sovet davrining oxiriga kelib xotin-qizlarning umumta'lim va o'rta maxsus ta'limga qamrovi sezilarli darajada kengaydi.

Ta'lim mazmunida rus tili va milliy til masalasi alohida o'rin egalladi. Sovet ta'lim siyosatida rus tili "umumittifoq aloqa tili" sifatida keng targ'ib qilindi. Bu holat Samarqand viloyatidagi o'zbek, tojik, rus va boshqa millat vakillari tahsil olgan maktablarda o'ziga xos ko'rinish kasb etdi. Rus tilini o'qitish oliy ta'limga kirish, davlat boshqaruvi, texnika va ilm-fan sohalariga yo'l ochuvchi omil sifatida qaraldi. Shu bilan birga, milliy tillarda ta'lim olish imkoniyatlari mavjud bo'lsa-da, o'quv dasturlari va darsliklar mazmuni markazlashgan sovet mafkurasi ta'sirida shakllandi.

Xalq ta'limi tizimining mafkuraviy vazifasi sovet davrida doimiy ustuvor yo'nalish bo'lib keldi. Maktab o'quv dasturlari, tarix, adabiyot, jamiyatshunoslik va tarbiyaviy ishlar orqali o'quvchilarda markscha-lenincha dunyoqarash, sovet vatanparvarligi, kollektivizm, mehnatga sadoqat kabi tushunchalar shakllantirildi.

Pioner va komsomol tashkilotlari maktab hayotining muhim qismi sifatida o'quvchilarning ijtimoiy faolligini nazorat ostida yo'naltirib bordi. Samarqand viloyati maktablari ham ushbu umumittifoq mafkuraviy tizimdan tashqarida bo'lmagan. Bu holat ta'limning tarbiyaviy vazifasini kuchaytirgan bo'lsa-da, milliy tarix, diniy-ma'naviy meros va mahalliy qadriyatlarni o'qitish imkoniyatlarini chekladi.

1980-yillarning ikkinchi yarmida xalq ta'limi tizimida inqiroz belgilari ko'zga tashlana boshladi. Maktablarning moddiy-texnik bazasi, o'qituvchilar mehnat sharoiti, darsliklar sifati, o'quvchilarning kasbiy tayyorgarligi va ta'lim mazmunining hayotiy ehtiyojlarga mosligi bo'yicha muammolar kuchaydi. Statistik yillikda 1990-yilga oid ko'plab ko'rsatkichlarning ayrim hollarda dastlabki ma'lumot sifatida berilgani va 1989-yil ma'lumotlarining ayrim jadvalda aniqlashtirilgani qayd etilgan [1]. Bu davrda ijtimoiy soha bo'yicha raqamlarning o'zi ham sovet tizimi oxiridagi murakkab o'tish holatini aks ettiradi.

Samarqand viloyati misolida xalq ta'limining rivojlanishi faqat maktablar soni yoki o'quvchilar qamrovi bilan baholanmaydi. Bu jarayon viloyatning madaniy hayoti, kasbiy kadrlar tayyorlash tizimi, shahar va qishloq o'rtasidagi ijtimoiy tafovutlar, milliy tarkib, iqtisodiy ehtiyojlar va mafkuraviy siyosat bilan birgalikda kechdi. Maktab ta'limi savodxonlikni oshirdi, ijtimoiy faollikni kuchaytirdi, yoshlarning kasb tanlash imkoniyatlarini kengaytirdi. Shu bilan birga, ta'limning markazlashgan boshqaruvi va mafkuraviy chegaralari mustaqil fikrlash, milliy tarixni chuqur anglash va mahalliy ehtiyojlarga moslashuv imkoniyatlarini cheklab turdi.

1945–1991-yillarda Samarqand viloyati xalq ta'limi tizimida bir necha asosiy tendensiya yaqqol namoyon bo'ldi. Birinchidan, maktab tarmog'i kengaydi va ta'limga qamrov ortdi. Ikkinchidan, pedagogik kadrlar tayyorlash va ularni maktablarga yo'naltirish davlat siyosatining muhim qismiga aylandi. Uchinchidan, ta'lim mazmuni mehnat tarbiyasi va kasbga yo'naltirish bilan bog'landi. To'rtinchidan, qishloq va shahar maktablari o'rtasidagi farqlar saqlanib qoldi. Beshinchidan, ta'lim tizimi sovet mafkurasi doirasida faoliyat yuritdi. Bu tendensiyalar Samarqand viloyatining xalq ta'limi tarixini O'zbekiston SSRdagi umumiy jarayonlarning hududiy ifodasi sifatida baholash imkonini beradi.

Xulosa. 1945–1991-yillarda O'zbekiston SSRda xalq ta'limi tizimi ijtimoiy modernizatsiya, savodxonlikni oshirish va mehnat resurslarini tayyorlash jarayonining muhim tarkibiy qismi bo'ldi. Samarqand viloyati misolida bu jarayon maktablar tarmog'ining kengayishi, majburiy ta'lim siyosatining bosqichma-bosqich amalga oshirilishi, pedagogik kadrlar tayyorlash va kasbga yo'naltirish ishlarining kuchayishi orqali namoyon bo'ldi.

Samarqand viloyatida xalq ta'limining rivojlanishi tarixiy-ma'rifiy an'analari, demografik o'sish, iqtisodiy ehtiyojlar va sovet davri mafkuraviy siyosati bilan uzviy bog'liq kechdi. Shahar maktablari, qishloq maktablari, texnikumlar va kasb-hunar bilim yurtlari viloyat ijtimoiy hayotining muhim bo'g'iniga aylandi. Ta'lim tizimi keng aholining savodxonligini oshirish, yoshlarni ijtimoiy hayotga jalb etish va xalq xo'jaligi uchun kadrlar tayyorlashda muhim natijalar berdi.

Mazkur davr xalq ta'limi tizimi ziddiyatlardan ham xoli emas edi. Qishloq va shahar maktablari o'rtasidagi moddiy-texnik tafovutlar, ta'lim mazmunining mafkuraviy cheklanishi, milliy tarix va mahalliy qadriyatlarni o'qitishdagi chegaralar, o'qituvchilar mehnat sharoitidagi muammolar sovet ta'lim modelining murakkab jihatlarni ko'rsatadi. Shunga qaramay, 1945–1991-yillarda shakllangan maktab tarmog'i, pedagogik tajriba va kadrlar bazasi mustaqillik davrida ta'lim tizimini yangilash uchun muhim tarixiy asos bo'lib xizmat qildi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 г. Статистический ежегодник. – Ташкент: Узбекистан, 1991. – 186 с.
2. Alimova D.A., Buryakov Yu.F., Rahmatullayev Sh.M. Samarqand tarixi: qadimgi davrlardan bugungi kungacha. – Toshkent: ART FLEX, 2009. – 148 b.
3. Samarqand tarixi. Ikki tomlik. Ikkinchi tom: Ulug' Oktyabr sotsialistik revolyutsiyasining g'alabasidan to shu kungacha. Mas'ul muharrir I.M. Mo'minov. – Toshkent: Fan, 1970. – 496 b.
4. Abdurahmonov A., Saidov S. O'zbekiston xalq ta'limi tarixi ocherklari. – Toshkent: O'qituvchi, 1977.
5. Qodirov B. O'zbekistonda xalq maorifi taraqqiyoti. – Toshkent: Fan, 1980.
6. Jo'rayev N., Karimov Sh. O'zbekiston tarixi: sovet davri. – Toshkent: Sharq, 2011.
7. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 12 jildlik. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2000–2006.
8. Samarqand viloyati tarixi va madaniyati. – Samarqand: Zarafshon, 1998.
9. Народное образование в СССР: Сборник нормативных актов. – Москва: Педагогика, 1987.
10. Культурное строительство в Узбекской ССР: документы и материалы. – Ташкент: Узбекистан, 1981.